

**TOPLUMSAL BELLEK VE ENDÜSTRİYEL MEKÂN:
ANTALYA PAMUKLU DOKUMA FABRİKASI ÖRNEĞİ¹****COLLECTIVE MEMORY AND INDUSTRIAL PLACE:
ANTALYA COTTON WEAVING FACTORY****Salih AKTİN²****ÖZET**

Toplumsal bellek/hafıza, anı ve hatırlama çalışmalarına olan ilginin giderek arttığı görülmektedir. İlginin artması, bir yandan “hafıza mekânlarının” yok olmasından diğer yandan bu mekânlara tanıklık eden neslin hayata veda etmesinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal belleğin oluşmasında bireylerin sosyalizasyon süreçleri etkili olduğu gibi mekânla da sıkı bir bağılılığı bulunmaktadır. Mekân, her ne kadar coğrafi bir birim olarak görülse de bireylerin hafızalarını, anılarını koruduğu bir yer olarak görülmektedir. Bu çalışmadaki amaç endüstriyel bir mekân olan fabrikaların toplumsal bellek ile olan ilişkisini analiz etmektir. Endüstriyel mekânın sadece üretim işlevi yerine getiren bir kurum olmadığı, bunların birer “hafıza mekânı” da olduğu görülmektedir. Bu bağlamda örneklem bölgesi olarak 1960’ların başında faaliyete başlayan “Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası” seçilmiştir. Sözlü tarih yöntemine dayanan bu çalışmada, Dokuma Fabrikasından emekli olan 28 (9 Kadın-19 Erkek) katılımcıyla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilip anlatılarına başvurulmuştur. Katılımcıların anlatıları, “toplumsal bellek ve mekân” çerçevesinde analiz edilmiştir. Elde edilen anlatıların genel karakterlerine bakıldığında Dokuma Fabrikasının buradan emekli olanların belleklerinde/hafızalarında önemli bir yer edindiği gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Bellek, Endüstriyel Mekân, Sözlü Tarih, Hafıza Mekânları

ABSTRACT

Today, it is seen that the interest in social memory, recollection and recall studies is increasing. On the one hand, the destruction of places of memory and on the other hand, die of the generation who witnessed these places, caused an increase in interest in this field. In the formation of social memory, individuals have a certain commitment to place as much as the effect of socialization processes. Although place is seen as a geographical unit, it is seen as a place where individuals preserve their memories and recalls. The aim of this study is to analyze the relation of factories, which are industrial places, with social memory. It is obvious that the industrial place is not an institution that only fulfills a production function; it is also a "memory place". In this context, the sampling area was chosen as the "Antalya Pamuklu Dokuma Factory", which started operating in the early 1960s. In this study based on the oral history method, in-depth interviews were conducted with 28 retired participants (9 female / 19 male) from the weaving factory and their narratives were consulted. The narratives of the participants were analyzed within the framework of "social memory and place". Looking at the general characters of the narratives obtained, it is observed that the weaving factory has taken an important place in the memories of people who are retired from that place.

Keywords: Collective Memory, Industrial Place, Oral History, Places of Memory

¹ Bu makale 2017 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalında tamamlanan “Kent ve Toplumsal Bellek: Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, E-posta: salihaktin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8611-6968

GİRİŞ

Türkiye’de Cumhuriyetin kuruluşuyla beraber ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek amacıyla farklı iktisadi kalkınma programları geliştirilmiştir. Kalkınma programlarının amacı, ülkenin farklı bölgelerinde fabrikaların kurulması ve endüstriyel alanda gelişim gösterilip üretimin yaygınlaştırılmasıydı. Bu çerçevede Sümerbank endüstriyel üretimi yaygınlaştırmak amacıyla 11 Temmuz 1933 tarihinde 2262 Sayılı Kanun’la kurulmuştur. Kamu İktisadi Teşekkülü olan Sümerbank’ın kuruluş amacı; milli ihtiyaca bağlı olarak ülkede sanayileşmenin geliştirilmesi, mili kaynak ve iktisadi unsurlardan faydalanılması, üretim faaliyetlerinin üzerindeki olumsuz etkilerin kaldırılması ve sanayinin geliştirilmesinde sürekliliğin ve nitelikli işgücünün yetiştirilmesinin sağlanmasıydı (Sümerbank, 1973, 19-23; Sümerbank, 1946, s. 1; Sümerbank, 1943, s. 15). Sümerbank fabrikaları (iştirakçi olduğu fabrikalar dahil), kurulduğu bölgelerde hem önemli bir ekonomik işleve sahip olmuş (örneğin nitelikli işgücünü istihdam etmesi gibi), hem kentsel alanın dokusunu etkilemiş (kurulduğu bölgelere ismini vermesi, kentin gelişmesini etkilemesi) hem de yerel halkın istihdamına olanak sağlamıştır. Bu bağlamda Sümerbank fabrikaları, hem kentliler için hem de işgücü için birer “hafıza mekânı” olmuştur.

Genel olarak fabrikalar, endüstriyel üretim işlevini yerine getiren kompleks mekânlar olarak görülse de Sümerbank fabrikaları üretim işlevi ile birlikte sosyal işlevlere de zemin hazırlayan birer kurum olarak görülmektedir. Fabrikalarda bulunan lojman, kreşler, camii, spor sahası, rekreasyon alanları, sinema salonu ve kütüphane gibi sosyal donatılar bu işlevlerin zeminini oluşturmaktadır. Fabrika çalışanları bu sosyal donatılarda bir yandan sosyal ilişkilerini geliştirirken diğer yandan da kültürel faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu anlamda Sümerbank fabrikaları sosyalliklerin geliştiği mekânlar olarak görülebilir. Bununla birlikte bazı sosyal tesislerin kent sakinleri tarafından da kullanılmasıyla fabrika yerleşkesi ilgi odağı halini de almaktadır³. Bu özelliklerinden dolayı fabrikanın toplumsal bellekteki yeri incelenmeye değer görülmüştür. Her ne kadar belleğin bireysel bir yeti olduğu düşünülse de belleğin oluşmasında sosyal faktörler de etkilidir ve bu bellek türünün -toplumsal belleğin- gerek mekânla gerekse de nesnelere güçlü bir bağı bulunmaktadır.

³ Makalede ele aldığımız Antalya Dokuma Fabrikası’nın yemekhane bölümü bazı zamanlarda yerel halk için düğün salonu işlevini görmüştür. Arıtan’ın da (2004, s. 97) belirttiği gibi Sümerbank yerleşkeleri çok farklı işlevlere hizmet veren pek çok yapıyı fabrika alanı içinde barındırmaktadır. Bu yerleşkeler; fabrika, kuvvet santrali, sosyal merkez, okul, kreş, açık/kapalı spor alanları, park alanları ve konutlardır.

Bu bağlamda, kentsel mekân ve toplumsal bellek olguları çerçevesinde “Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası” örneklem bölgesi olarak seçilmiştir. Dokuma Fabrikası, Cumhuriyet’in erken dönemi olarak nitelendirdiğimiz 1950’li yıllarda KİT’ler kapsamında olan Sümerbankın sermayesine verdiği %81,633 oranında destekle Antalya’da kurulmuş (Sümerbank, 1973, s. 91) 2000’lerin başında ise üretimi durdurulmuştur. 2005 yılında 49 yıllığına özel bir şirkete devredilmesine karşı dava açılmıştır (Üstün, 2005). Aynı yıl içerisinde fabrikanın kullanım hakkı Antalya Kepez Belediyesine devredilmiştir. Fabrikanın kurulduğu bölgede farklı sektörlerde başka fabrikalar (Pil fabrikası, Ferrokrom fabrikası ve Yağ fabrikası) kurulmasına rağmen bölgeye adını veren fabrikanın Sümerbank Dokuma Fabrikası olması örneklem seçimimizde etkili olmuştur.

Dokuma Fabrikasının toplumsal bellekteki yerini incelemek amacıyla işgücünün anlatılarına başvurulmuştur. Bunu gerçekleştirmek amacıyla araştırmanın metodolojisinde nitel yaklaşım benimsenmiştir. Nitel araştırmalarda etnografi, fenomenoloji, kuram oluşturma, anlatı, örnek olay, durum çalışması, söylem analizi, içerik analizi, alt teori gibi farklı yaklaşımlar bulunmaktadır (Punch, 2005; Creswell, 2013; Demir, 2010, s. 290; Üredi, 2018; Baş ve Akturan, 2017; Bal, 2013). Asıl mesele araştırmada hangi stratejinin kullanılacağı, konunun hangi kavramsal çerçevede inceleneceği, verilerin kimlerden nasıl toplanacağı ve toplanan verilerin nasıl çözümleneceğidir (Punch, 2005, s. 64-65). Bu araştırmada katılımcıların anlatılarına başvurulacağından “anlatı” yaklaşımın “sözlü tarih” türü benimsenmiştir. Sözlü tarih, ülkelerin herhangi bir bölgesinde yerel olarak çalışılabileceği gibi bir yerel sanayinin ya da zanaatın tarihi, belirli bir topluluktaki sosyal ilişkiler, kültür ve lehçeler, aile içindeki değişimler, savaşlar ve onların sonuçları üzerinde de yürütülebilir (Thompson, 1999, s. 7). Burada önemli bir unsur sözlü tarih görüşmelerinin belleğe referansla yapılmasıdır; bir olgu ya da olayın, göz ardı edilmiş bir durumun bellek yoluyla nasıl anlamlandırıldığı, hatırlandığının veya hatırlanmadığının irdelenmesini sağlar (Neyzi, 2004, s. 10; Neyzi, 1992, s. 2). Araştırmamızın konusunun bir sanayi mekânı olan fabrika olması “sözlü tarih” yönteminin tercih edilmesinde etkili olmuştur. Veriler derinlemesine görüşme yoluyla toplanmış ve konuyla ilgili dokümanlar, gazete yazıları ve diğer nesnelere de (bez takvimler, Sümerbank kumaşları ve hediyelik eşyalar) incelenmiştir.

Makalenin bulguları, 2017 yılında tamamlanan “Kent ve Toplumsal Bellek: Antalya Pamuklu Dokuması Örneği” adlı yüksek lisans tezinin saha verilerine dayanmaktadır. Bu çalışmanın amacı bir “endüstriyel mekân” (ya da emek mekânı) olan Dokuma Fabrikasının toplumsal bellekteki yerini incelemektir. Bunu gerçekleştirmek amacıyla Dokuma

Fabrikasından emekli olan 9'u kadın, 19'u erkek 28 katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Sözlü tarih yöntemine dayanan bu çalışmada bulgular katılımcıların iş devingenlikleri, çalışma faaliyetleri, kullandıkları makineler, iş faaliyetindeki görevleri, sosyal güvenlik durumları, sendikal faaliyetleri, fabrikanın sosyal harcamaları, işgücü ücretlerinin ödenmesi, sosyo-ekonomik durumları, hafta tatilleri ve yıllık izinleri bağlamında kategorileştirilmiştir. Bu kategorilerde katılımcıların “emek” ile ilgili anlatılarına odaklanılmıştır. Diğer yandan fiziksel bir mekân olarak “fabrikanın önemi”, “fabrikadaki unutulmayan anılar” ve “fabrikanın anımsattıkları” anlatılarına odaklanılmıştır. Katılımcıların hem “emek anlatıları”nın hem de “fabrika ile ilgili anıları”nın onları var eden anlatılar olduğunu belirtmemiz gerekir. Onların hafızasını “Dokuma Fabrikası”, “Sümerbank”, “ekose kumaşlar”, “gömleklilikler”, “mendiller”, “bez takvimler”, “kareli kumaşlar” ve “fabrikadaki sosyal ilişkiler” (Aktin, 2017) oluşturmaktadır. Bu anlatıların geçtiği yer ise bir bütün olarak Dokuma Fabrikasıdır. Başka bir deyişle “emek mekânı”dır. Onların anlatıları belleğin toplumsal yaşamdaki önemine (Erginsoy, 2006, s. 7) vurgu yapar. Bu makalede “endüstriyel mekân ve toplumsal bellek” çerçevesinde öncelikle “toplumsal bellek” ile ilgili kavramsal yaklaşımlara değinilecek ardından katılımcıların “endüstriyel miras” bağlamında dokuma fabrikası ile ilgili anlatıları analiz edilecektir.

1. TOPLUMSAL BELLEK

Genellikle, belleğin bireysel bir yeti olduğu düşünülse de toplumsal hafızanın varlığına ve bu hafıza türünün oluşmasında sosyal koşulların önemine birçok çalışmada vurgu yapılmaktadır (Connerton, 2014, s. 7; Schudson, 2007, s. 179; Halbwachs, 2016; Halbwachs, 2017). Toplumsal bellek çalışmalarının öncüsü sayılan Halbwachs “toplumsal bellek” kavramını “Hafızanın Sosyal Çerçevesi” adlı çalışmasında 1920’li yıllarda ortaya koyar. Ona göre toplumsal hafıza, aynı toplumun çok sayıda üyesinin anılarının toplanmasıdır. Bireylerin, bir şeyleri nasıl hatırladığı incelendiği zaman, anıların çoğunun aileleri, arkadaşları ya da başka insanların bunları (anıları) onlara hatırlattıkları zaman akıllarına geldiği görülür (Halbwachs, 2016, s. 18-19). Bununla birlikte Halbwachs, (2017) psikoloji temelli bireysel hafıza yaklaşımını eleştirip, hafızanın mekânla ve nesnelere güçlü bağı olduğunu ileri sürer. Özet olarak, Halbwachs’ın tüm eserlerinde izlenen ana tez belleğin sosyal koşullara bağlı olduğudur. O belleği biyolojik açıdan -nöroloji ve beyin fizyolojisi açısından- ele almaz. Ona göre bireysel bir belleğin oluşması ve korunması için “sosyal çerçeve” şarttır. Bellek, bireye ait olsa da insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur (Assmann, 2001, s. 44).

Bir grubun hafızasında ön plana çıkan şey o grubun üyelerinin çoğunluğunu ilgilendiren ve grubun yaşamlarından ya da o gruba en yakın olan, en sık temas halinde olunan gruplarla kurulan ilişkilerden kaynaklanan deneyim ve olayların anılarıdır (Halbwachs, 2007a, s. 137). Katılımcıların hafızasında ön plana çıkan da fabrika mekânı ve bu mekâna bağlı olarak kurulan sosyalliklerdir. Dolayısıyla toplumsal hafızayı oluşturan unsur, anımsanan/hatırlanan olgunun ortak bir zemininin olmasıdır. Başka bir deyişle aralarında bir temas noktasının bulunmasıdır (Halbwachs, 2017, s. 20). Toplumun bir üyesi olan birey, topluluğun belleğinden yardım alır. Birey üyesi olduğu o topluluktan uzaklaşsa bile yine o topluluktan etkilenmeye devam eder. Çünkü birey ait olduğu topluluğun bazı izlerini zihninde taşımaktadır (Halbwachs, 2007b, s. 66-67). Kolektif bellek toplumun bir modelidir, mevcut sorunların ve zihniyetlerinin bir yansımasıdır (Schwartz, 2010, s. 620). Anılar bireysel belleklerde kendine has bir biçimde yer etse bile toplumsal ve kültürel niteliklerini yitirmezler (Schudson, 2007, s. 180). Herhangi bir toplumsal düzene katılmış olanların ortak anıları bulunmaktadır. Bu anılar, bireylerin zihinlerinde ve bedenlerinde kilitlenmiş biçimde bulunmaktadır (Connerton, 2014, s. 11).

Bellek, hatırlama ve anı çalışmalarına olan ilginin özellikle 80’li yıllardan sonra arttığı görülmektedir. Bu ilginin nedeni bazı olgu ve olaylara tanık olan bireylerin artık hayata veda ediyor olmasıdır (Assmann, 2001). Araştırma bölgemizin Dokuma Fabrikası olarak belirlenmesinde etkili olan unsurlardan biri de bu olmuştur; fabrikanın dinamik ruhuna tanık olan bireyler artık hayata veda ediyor. Tıpkı katılımcının da aktardığı gibi:

“Buluşuyoruz. Beni ararlar. 44 arkadaşım vardı. En gençleri bendim. Hepsi benden 2-3 yaş büyüktür. Onlar beni arar ben onları ararım. Nasıl buluşuyoruz biliyor musunuz? Ölüm olunca buluşuyoruz. Cenazeye gidince buluşuyoruz. Bizim arkadaşlarımızdan 2 tanesi öldü. Onların cenazelerinde bulunduk. Mutlu günlerinde buluşuyoruz” (G10. E.67)

Bilindiği gibi Dokuma Fabrikası, 1950’li yıllarda temeli atılmış ve 1960’lı yılların başında işletmeye açılmıştı. 2000’lerin başında ise üretim faaliyeti durdurulmuştu. Sonuç olarak, fabrikanın gerek işgücü açısından gerekse de kent açısından önemini daha çok fabrikada istihdam edilenlerin anlatılarına başvurarak açıklayabileceğimizi düşündük. Caunce’nin ifade ettiği gibi sıradan insanların verdiği sözlü kanıtlar, küçük nostaljik etkinlikler değildir. Bu etkinlikler, tarihi bir bütün olarak anlamamıza temel bir öge oluşturur. Dolayısıyla herhangi bir müzede sergilenen eski eşya, araç veya gereçler açıklamaları olmadan anlamsızdır. Sadece bir grup bu açıklamaları bize sunabilir, onlar da bu araç ve gereçleri kullananlardır (Caunce, 2001, s. 3). Aynı şekilde, Dokuma Fabrikasının, toplumsal

bellek ile olan ilişkisi ancak burada istihdam edilenlerin anlatılarına başvurularak açıklanabilir.

2. TOPLUMSAL BELLEĞİN İNŞASINDA ENDÜSTRİYEL MEKÂNLAR

Mekân belleğini iyi bir şekilde anlamlandırmak için yer-uzam ve mekân arasındaki ilişkiye bakmak faydalı olabilir. “Topos, eski Yunancada yer anlamına gelmektedir. Fransız sosyal bilimlerinde genel olarak uzam daha nötr ve sınırları belirsiz bir topos’a, mekân ise sembolik olarak yüklenmiş ve belirgin sınırlara sahip bir uzama gönderme yapar” (Fırat, 2014, s. 9). Belleğin topografya ile olan ilişkisi eskiye dayanmaktadır. Bellek ve topografya ilişkisi, “bellek sanatı” olarak adlandırılır ve Batı geleneğinde sağlam bir yeri bulunmaktadır.⁴ Cicero’ya göre topografyaya bağlı olan “bellek sanatı” şu şekilde işlenir; öncelikle belli mekânlar seçilmekte ve bu mekânları bilince yerleştirmesi istenen şeylerin hayali görüntüleri yaratılır. Sonra bu görüntüler belli mekânlarla ilişkiye sokulur. Böylece mekânların sıralı bütünü olguların düzenini korur. Başka bir deyişle yerlerin düzeni, hatırlanmak istenen şeylerin düzenini muhafaza eder (Cicero’dan akt. Assmann, 2001, s. 37; Cicero’dan akt. Connerton, 2012, s. 14). Dolayısıyla bellek sanatı, “mekânsal bir yöntem” olarak tarif edilmektedir (Connerton, 2012, s. 14). “Bellek sanatı” olarak adlandırılan bu teknik, Antik Yunan hatiplerinin konuşmalarını ezberlemek için kullandıkları bir yöntemdi (Yalım, 2012, s. 159). Yani antik Yunan hatipleri, ezberlemek istedikleri konuşmaları belirli bir sistem içerisinde belirli imgeler yoluyla hatırlamaya çalışmaktaydı. Bunu gerçekleştirmek için de genelde çağrışım yapabilecek objelere yer vermekteydiler. Konular başlık ve içeriklerine göre belirlenir ve bu başlık ve içerikler çağrışım yapabilecek objeler ile ilişkilendirilirdi. Bu sanat genelde bir mimari yapı içerisinde yapılmaktaydı. Yani, yapıdaki mekânların sıralanışı ve içindeki objeler aynı zamanda hatırlanmak istenen konuşmanın da içeriğini oluşturmaktaydı (Yates, 1969’dan akt. Yalım, 2012, s. 159).

Mekânların tek başına belli bir anlamı olmadığını belirten Perouse’a göre onları anlamlandıran ve şekillendiren bireysel ve toplumsal aktörlerdir (2008, s. 105). Mekânı üreten insanlardır, onlar mekânda yaşar ve orada iz bırakırlar. Tarihi yapılar ve mekânlar aidiyeti, hatırayı hatırlatma ve anlatma işlevi görür. Mekân, yer, coğrafya birer hafıza birimidir. Dolayısıyla bunlar, toplumsal belleğin en önemli taşıyıcılarıdır (Alver, 2018, s. 269-271). Bu mekânların toplumların hafızalarındaki yeri şüphesiz ki önemlidir. “Kentsel mekânların

⁴ “Bellek sanatı” kavramını ilk ortaya atan M.Ö. 6. yüzyılda Yunan şair Simonides’tir. Romalılar bu sanatı retorik sanatının beş alanından biri olarak kabul ederler (Assmann, 2001, s. 37).

tarixinin, dönüşümünün ve tarihin var ettiği kültürel mirasın gerçekliğinin yetkin biçimde kavranması gibi, bu unsurların korunması da, hafızanın ‘anlamı’ ile ‘çalışma mekânizması’nın iyi anlaşılmasına bağlıdır” (Kayın, 2015, s. 37). Bir ulusun hafızasının belli mekânlar içinde ortaya çıktığını belirten Nora, hafıza mekânlarının birçok boyutundan bahseder. Ona göre hafıza mekânları, insanlar için önemli buluşma yerleridir, çünkü bayramlar, amblem, anıtlar, anma törenleri, övgü söylevleri, sözcükler ve müzeler gibi öğeler bu mekânlarda ortaya çıkar. Hafızanın belirginleşip yerleştiği mekânlara gösterilen ilginin arttığını belirten Nora, bunun nedenini “süreklilik duygusunun” mekânda olmasına bağlar. Ona göre artık hafıza ortamları olmadığı için hafıza mekânları bulunmaktadır (Nora, 2006, s. 9-17). Dokuma Fabrikasının kapatılmasıyla beraber işgücünün “emek ortamı” ya da “etkileşim ortamı” da yok olmuştur; fabrika onlar için bir “hafıza mekânıdır” artık.

Kentte müzeler, operalar, konser salonları, galeriler, kütüphaneler, anıtlar, devlet binaları gibi kamusal ve kültürel yapılar halkın etkileşim noktalarını oluşturmaktadır (Erzen, 2015, s. 110). Bir diğer etkileşim noktası olarak modernleşme ile hayatımıza giren kentlerdeki endüstriyel mekânlar (fabrikalar) gösterilebilir. Modern anlamda endüstriyel mekânların inşası sanayileşmenin gelişmesiyle paralellik gösterir. Fabrikalar, kent içinde (ya da dışında) bulunan bir bölgeyi-mekânı kapsar ve burası işgücü için bir temas noktası oluşturmaktadır. Bu mekânda kurulan insan ilişkileri, mekâna aidiyet durumları içerisinde dönüşebilir. “İnsan ve toplumun bir yerle irtibat kurmaksızın, bir yere bağlanmaksızın oluşması söz konusu olamaz. İnsan, mekân üreten ve kendini mekânla ifade eden niteliğinden dolayı mekânın bir kimlik unsuru olarak ortaya çıkması söz konusudur” (Alver, 2007, s. 7). Endüstriyel mekânları ele almamızdaki amaç; Antalya’da 1960’tan 2000’lere kadar aktif halde çalışan Pamuklu Dokuma Fabrikasının hem kentliler için hem de burada istihdam edilen çalışanlar için bir hafıza mekânı oluşturmasıdır. Mekân sadece insanın varlığını çevreleyen yer olmanın ötesinde bir değer olarak da kabul edilmektedir (Alver, 2007, s. 12).

Rossi, fabrikanın “bina” anlamına geldiğini belirtir. Ona göre fabrika, “Eski Latin ve Rönesans anlamında insanın zamana yayılmış yapı yapma etkinliğidir” (2006, s. XVI). Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sanayileşmenin gelişmesi ile birlikte ülkenin farklı bölgelerinde fabrikalar kurulmuştur. Kurulan bu fabrikaların bazıları zaman içerisinde gerekli işlevlerini yerine getiremediği gerekçesiyle ya kapatıldı ya yıkıldı ya da farklı alanlarda kullanılmak üzere dönüştürüldü⁵. Zamanla kentler için bu yapılar moloz ve enkaz niteliğinde

⁵ Bkz. Çezik, (2014).

görülmeye başlandı (Artasu, 2012, s. 4). Ancak bu yapıların/fabrikaların “endüstriyel miras” olarak korunması gerektiği konusunda uluslararası alanda çalışmalar yapıldığı görülmektedir.⁶ Endüstri mirası, basit mekânîk aletlerden, geniş endüstriyel bölgelere uzanan ölçekte fiziksel bütün elemanları kapsayan genel bir kavramdır (Cengizkan, 2006, s. 9). Bu kavram 1950’lerden sonra “endüstri arkeolojisi” olarak kullanılmaya başlanmıştır (Zelef, 2006, s. 4). Endüstri arkeolojisi “endüstriyel işlemler için ya da endüstriyel işlemler sonucu meydana gelen, maddi ve maddi olmayan kanıt niteliğindeki tüm belgeleri, insan yapıtlarını (artifact), katmanları ve yapıları, insan yerleşimlerini ve doğal ve kentsel peyzajları inceleyen disiplinler arası bir yöntemdir” (Saner, 2012, s. 56). Türkiye’de endüstriyel mirasın korunmasına yönelik gelişmeler iki şekilde incelenebilir. Bunlar “yeniden işlevlendirilebilen yapılar” ve “anıtsal ölçekli yapılar”dır. Ancak Türkiye’de “endüstri mirası” ve “endüstri arkeolojisinin” ortaya çıkışı 1980’lerin sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Günümüze doğru geldikçe de sık sık gündeme gelen konulardan biri halini almıştır. Endüstri arkeolojisinin amacı eski endüstri yapılarının korunmasıdır. Dolayısıyla “Anıtsal özellikli yapıların” muhafaza edilmesine yönelik kampanyalar yürütüldüğü görülmektedir. Kampanyaların temel dayanağı ise yapıların sadece ölçekleri ile değil aynı zamanda kentsel konumları ile kolektif bellek için ve kent kimliği için vazgeçilmez birer yapı olarak görülmeleri idi (Saner, 2012, s. 60). Benzer şekilde Antalya’da bulunan Pamuklu Dokuma Fabrikasının korunması için “STK’lar 2005 yılında Antalya Koruma Kuruluna başvurarak Dokuma Fabrikasının taşınmaz kültür ve tabiat varlığı olarak tescil edilmesini”⁷ sağlamışlardır. Dolayısıyla, Antalya’da 1956 yılında temeli atılan Pamuklu Dokuma Fabrikası kent için “endüstriyel miras”, özellikle işgücü için ise “hafıza mekânı” olarak görülmektedir.

⁶ The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage “Uluslararası Endüstri Mirası Komitesi” örgütü (<http://ticcih.org/about>), DOCOMOMO (“Documentation and Conservation Of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement”, Avrupa Konseyi ve Endüstri Mirası: “Avrupa’daki Endüstriyel, Teknik ve İnşai Mirasın Korunması Hakkındaki Tavsiye”, Avrupa Birliği ve Endüstri Mirası, ERIH (Avrupa Endüstri Mirası Rotası: European Route of Industrial Heritage) ve E-FAITH (European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage: Avrupa Endüstri ve Teknik Miras Dernekleri Federasyonu) örgütüdür (Zelef, 2006, s. 2; Polat, 2010, s. 267; Saner, 2012, s. 55-59).

⁷ Üstün (2007) Bianet <http://bianet.org/bianet/cevre/89879-dokuma-fabrikasinin-igalini-durdurun> erişim tarihi: 22.02.2017.

3. BİR HAFIZA MEKÂNI OLARAK DOKUMA FABRİKASI⁸

Toplumsal hafıza ve endüstriyel mekânlara ilişkin tanımlara yukarıda değindik. Makalenin bu bölümünde Dokuma Fabrikasından emekli olan işgücünün belleğinden hareketle fabrikanın toplumsal bellekteki yeri incelenmeye çalışılacaktır. Halbwachs'a göre (2016, s. 303) bir meslek grubunun kolektif hafızası korporatif olarak adlandırılabilir bir ruha nüfuz etmektedir. Halbwachs bunun nedenini grubu oluşturan bireylerin ortak ortamlarda bulunması ve görevlerini ortak faaliyetlerde icra etmeleri olarak göstermektedir (2016, s. 303). Genel işgücü içerisinde bir grup olan Dokuma Fabrikası emeklileri faaliyetlerini ortak bir mekânda icra ettikleri için “fabrikanın hafızalardaki” yeri de benzer özellikler göstermektedir.

“Ömrümüzün yarısı orada geçti. Benim için bir anlam ifade etmez olur mu? Orada yetiştik. İnsan oraya alışıyor. Hayıflanıyorsun emekli olduktan sonra şimdi belediyeye devir ettiler. Son işçiler de fabrikadan ayrılınca orayı kapattılar. Belediyeye devrettiler. Bir duyduk fabrikadaki üretim yaptığımız, bakımını yaptığımız makineler hurdacıya verilmiş. Bir duyduk bazı makineler daha yeni makineler başka ülkelere gönderilmiş. Sonra işletme binası kapıları, pencereleri alınmış. Ben 10 sene sonra girdim oraya. Rutubet, nem kapmış. Şimdi hurdacıya bıraktın mı bu işi hurdacı nerede değerli bir şey varsa alır. Hurdacıda en büyük değerli şey bakırlardı. Tonlarca bakır gitti. O bakırlar gidince nem rutubet hep aşağıya gelir. Benim atölye binası yıkılmış. İnanın gittim ağladım. Niye yıkıldı ki? Yeniden yapacağız dediler ama yapsa neye ki?” (G2. E. 58)

“Orda büyük sinema salonu vardı ya, orası düğün salonu olarak veriliyordu. Benim nişanım bahçede oldu. Lokal var ya, benim nişanım orda oldu. Nikahım Ankara’da oldu. Sonra işte veda yemekleri verilirdi. Ama sünnetler, düğünler hep yapılıyordu. Ben eşimle fabrikada tanıştım. Fabrikada nişanlandık ve sonrasında da evlendik” (G11. K.67)

⁸Antalya Dokuma Fabrikası'nın genel kronolojisi şu şekildedir: 3 Nisan 1955 tarihinde şirketin ana mukavelesi imzalanmış, 5 Ocak 1956 tarihinde ise temeli atılmıştır. 1959 yılında makinelerin montajı tamamlanmış, 1961’de fabrika üretime başlamıştır (ATSO, AR-GE Müdürlüğü, 2015, s. 26). Fabrika, 13 Ocak 2003 tarihinde zarar ettiği gerekçesiyle üretimi durdurulmuştur. Dokuma fabrikası genel olarak; mendillik, ekosek, pijamalık, gömleklik, döşemelik, askeri ve resmi elbiselik, poplin ve iplik üretmekteydi (Antalya, 1973, s. 236). 1973 yılı verilerine göre Antalya Dokuma Fabrikasında 1200 işçi, 60 memur çalışmıştır. Fabrikanın kurulduğu dönemde mevcut sermaye yetersiz olunca Sümerbank'ın desteğiyle açılır. Sermayesinin %81,63'ü Sümerbank'a ait olan kuruluş; 21.600 iş, 360 dokuma tezgahı, boya, apre tesisleriyle komple bir tekstil sanayii müessesidir (Antalya, 1973, s. 236). 2005 yılında yaklaşık 488 dönümden oluşan Dokuma İplik Fabrikasının “üst kullanım hakkı” 49 yıllığına ihalesiz olarak özel bir şirkete verilmiştir (<http://kepezdokuma.com/?p=Tarihce> (Erişim tarihi: 14.05.2017)). Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası 49 yıllığına ihalesiz; Hollanda merkezli MDC TurkMall firmasına devredilmiş ancak ihalenin iptali için dava açılmıştır (Üstün, 2005, <http://bianet.org/bianet/print/70048dokumafabrikasisisinaiptaldavasi> (Erişim tarihi: 22.02.2017)). Devir işlemi hem halk tarafından hem de bazı STK'lar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Sonuç olarak ÖYK'nin (Özelleştirme Yüksek Kurulu) 31.01.2005 tarih, 2005/19 sayılı kararı ile 10.02.2005 tarihinde fabrikanın Antalya Kepez Belediye Başkanlığı'na devredilmesi işlemleri gerçekleştirilmiştir (http://www.sumerholding.gov.tr/files/faaliyet_raporlari/sumer_kurulus.pdf (Erişim tarihi: 14.05.2017)). Günümüzde ise Dokuma Fabrikasının yeniden işlevlendirilmesiyle ilgili çalışmalar devam etmektedir. Fabrika bir oyuncak müzesi, sergi ve fuar alanına ev sahipliği yapmaktadır. Fabrikanın bir kısmı park olarak kullanılmaktadır. Bkz. <http://kepezdokuma.com/> (Erişim tarihi: 25.11.2020).

Katılımcının da aktardığı gibi (ki genel olarak aktarımlar bu yönde), fabrikanın kapatılması ve büyük bölümünün zarar görmesi onu derinden etkilemiştir. Kapatılan ya da yıkılan sadece fabrika değil aynı zamanda onun/onların anısı/hatırasıdır. Dolayısıyla katılımcılar, Dokuma Fabrikası ile kalıcı bellek ilişkisi kurmaktadır. Mekânla kalıcı bellek ilişkisinin nedenleri yaşamlarının büyük bir kısmını (emekli olana kadar) burada geçirmeleri, buraya ilgi duymaları, burada edindikleri deneyimleri ve öğrenimleridir. Burada geçen anıları ortamın özelliklerine bağlı olarak hafızalarına kaydetmişlerdir. Hafıza, mekân, nesnelere ve sosyal ilişkiler arasında sıkı bir bağ bulunur. Katılımcıların bu konudaki anlatıları çok büyük benzerlikler göstermektedir.

“Ben hep o eski günleri hatırlıyorum. Hep derim o eski günlerim olsa da gidip orada çalışsaydım. Hep derim. İşletmedeyken de, yemekhanedeyken de çok güzeldi. O günler gözümün önüne geldiği zaman ağlayasım geliyor” (G9, E.66)

“Yanımda hala Sümerbankın bez takvimlerini, Sümerbank abajurlarını, hediye eşyalarını saklıyorum. Kumaşları, mendilleri hala bizde var” (G21, K. 56)

Ortam özellikleriyle ve yaşamla birlikte, bir başka deyişle “bağlam” ile birlikte belleğe kaydedilmiştir (Özak ve Gökmen, 2009, s. 150). Dolayısıyla, bellek kurgulanırken yalnızca fiziksel özellikleriyle değil sosyal özellikleriyle de tanımlanır (Özaloğlu, 2017, s. 13). Rossi’nin de belirttiği gibi şehrin kendisi, orada yaşayanların toplumsal hafızasını oluşturur. Ona göre, hafıza gibi şehir de nesnelere ve yerlerle ilgilidir; kolektif hafızanın “locus”udur.⁹ Şehirde bulunan tüm yerler (mimari-peyzaj) şehrin imgesini oluşturur ve bütün bunlar kolektif hafızanın birer parçası olur (Rossi, 2006, s. 125). Tıpkı bir şehir gibi Dokuma Fabrikası da fabrikada istihdam edilen işgücünün toplumsal hafızasını oluşturmaktadır. Katılımcılar, fabrikayı üretim yapılan bir mekân olarak değil, aynı zamanda yaşamlarının en güzel anılarının geçtiği yer olarak tanımlamaktadır. Bu durumun temel nedenleri ömürlerinin büyük bir kısmını (katılımcılara göre en güzel yıllarını) burada geçirmeleri, değerli arkadaşlar edinmeleri, işgücünün sosyal dayanışması ve işgücünün bir aile yapısında olması olarak belirtilmiştir. Katılımcılar, fabrikada geçirdikleri günleri hâlâ unutamadıklarını sürekli vurgulamışlardır. Fabrikanın farklı departmanlarında istihdam edilenler ile görüşme yapıldığı için, fabrika ile ilgili anılarının da birbirinden farklı olduğu gözlemlenmiştir. Hepsinin ortak özelliği, bütün anılarının geçtiği yerin Dokuma Fabrikası olmasıdır. Halbwachs (2016, s. 305)

⁹Locus, “belirli bir yer ile onun içindeki binalar arasındaki ilişkidir. Aynı zamanda hem tekil hem de evrenselidir” (Rossi, 2006, s. 93).

bu durumu “meslek hafızası” olarak adlandırmaktadır. Yani icra edilen bir meslekte görev sayısı kadar hafıza sayısı olduğunu belirtmektedir.

Fabrika, sadece işgücü belleğinde önemli bir yer edinmemektedir. Bununla birlikte yerel halkın belleğinde de önemli bir mekândır. Fabrikanın kurulduğu bölgeyi daha iyi tanımak amacıyla farklı tarihlerde bölgeyi ziyaret ettiğimizde bölge sakinleri ile yaptığımız kısa görüşmelerde katılımcılar tarafından sıklıkla “Dokuma Fabrikasının Antalyalılar için önemli bir mekân olduğu” vurgusu yapılmıştır. Örneğin 9 Aralık 2016 tarihinde dokuma parkını ziyaret ettiğimizde parkta bulunan 2 kadın (yaşları 65 ve 67) Dokuma Fabrikasının Antalya için önemini şu şekilde aktarmışlardır:

“Eskiden fabrikadan başlayıp da arkasına kadar traktörle pamuk getirirlerdi köylüler. Ne güzeldi o günler. Kumaşlarımız vardı iplik iplik. Şimdi naylon giyiyoruz. Üretim yapılan her yer güzeldir. 40 senedir buradayız. 40 yıl önce Ankara’dan geldik buraya yerleştik. Burası çok güzeldi. Eskiden buralar (Dokuma Bölgesi) hep fabrikaydı. Bak şimdi Özdilek var, Kipa var, Erasta var. Mesela Kipa AVM’si eskiden yağ sanayi fabrikasıydı. Yağ ürettiyordu. Binlerce insan bu fabrikalardan istifade ediyordu. Ekmek kapısıydı buralar. Sabahları geldiğimizde işçi yoğunluğu vardı. Bak şimdi Dokuma Fabrikası kapandı. Burası Dokuma semti diye geçiyor. Git arka taraflara bak birçok yerin adı (dükkân, mağaza, kafe vs) “Dokuma”dır. Dokuma berber, Dokuma taksi, Dokuma bilmem ne...”

Lynch (2010, s. 51) her kentin kişilerin bireysel imgelerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir “halk imgesi” olduğunu belirtir. Her ne kadar her kişinin imgesi biricik olsa da aslında sonuç olarak yine bu imgelerin “halk imgesi”ne yaklaştığını belirtir. Ona göre, “bir mekânın sosyal ilişkiler açısından anlamı, işlevi, tarihiyle ilişkisi ve ismi bile onun imgelenebilirliğini” etkilemektedir. Dokuma Fabrikası’nın Antalya kenti açısından önemi kurulduğu bölgeye adını vermesi olarak görülebilir. Lynch’e göre kent imgesini belirleyen belirli unsurlar vardır. Bunlar kentte bulunan yollar, sınırlar/kenarlar, bölgeler, düğüm/odak noktaları ve işaret öğeleridir (Lynch, 2010, s. 51). Wen (2011, s. 1) anı ve anıt ilişkisini inceleyen çalışmasında anıtsal mimarinin genel anlamının kavranmasında hafızanın önemine vurgu yapmaktadır. Ona göre anı, tarihin bittiği yerde başlar. Bu durumda görüşme yaptığımız katılımcıların belleğindeki imgeyi etkileyen mekânın/bölgenin Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası olduğu gözlemlenmiştir.

Gerek fabrikanın kurulduğu bölgeye yaptığımız ziyaretlerde olsun gerekse de katılımcılar ile yaptığımız görüşmelerde olsun, fabrika ve bölge ilişkisi konusunda bir detay çok sık vurgulanmaktaydı; “Bir fabrika düşünün, bu fabrika bir semte adını vermiş. Bu

bölgede başka fabrikalar da kuruldu ancak bu semte adını yalnızca Dokuma Fabrikası verdi”. Fabrika kurulduğu bölgeye sadece ismini vermekle kalmamış bu semtte kurulan dükkân, restoran, berber, kıraathane, kafe gibi yerlere de ismini vermiştir. Nitekim çalışma kapsamında fabrikanın kurulduğu bölgeye gittiğimizde Dokuma adını taşıyan bu mekânları da gözlemeleme imkanı bulduk. Connerton (2012, s. 20) yerlerin de tıpkı insanlar gibi birer ismi olduğunu ve bu durumun evrensel bir nitelik taşıdığını ifade etmektedir. İsim alan yerlerin belli bir özelliği olduğunu ve bulunduğu bölgede belirli bir anlam taşıdığını belirtir. Yerlere verilen isimlerde daha çok hatırlanmak istenen anılar etkili olmaktadır. Connerton yerlere isim verilirken, isim verme işlemini gerçekleştiren kişilerin hatırlamasını istedikleri anılar konusunda özellikle seçici davrandıklarını ifade eder. Ona göre yer isimleri bulunduğu bölgenin bazı özelliklerini çağrıştırmaktadır. Ayrıca yer isimleri dilsel sembollerle dolu bir anımsatıcıdır (Connerton, 2012, s. 22- 23).

Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikasının görüşmecilerin belleğinde hâlâ yerini koruduğu ve hatırlandığı gözlemlenmiştir. Bazı katılımcılar fabrikayı her zaman rüyalarında gördüklerini hatta gördükleri rüyaların çoğunun fabrikada geçtiğini aktarmaktadır . Fabrika katılımcılar tarafından anılarının muhafaza edildiği bir yer olarak görülmektedir. Bunun nedeni ise “fabrikayla kurulan aidiyet hissi” ve sosyalliklerin orada edinilmesidir.

“İşte Sümerbank orda çalışanlar için bir şeydir. Nedir o, işte rüyasını orada görür mesela. Adam rüyasını Dokumada görür. Bu yaşa gelsin bir rüya görsün Dokumada bir rüya görürsün” (G4. E. 59)

“İnanır mısın oradan geçtiğim zaman arabayla, o tarafa bakmıyorum. Solumda kalıyorsa soluma, sağımda kalıyorsa sağıma bakmıyorum. İçim cız ediyor. Benim hanım onları çocukları götürmüş. Beni çağırdılar gidemedim” (G9. E.66)

“Şimdi Antalya için Kırkgöz neyse, hala kanaldan gelen su Kırkgöz suyudur, bir Akdeniz neyse Dokuma Fabrikası Antalya için odur. Dokuma genelinden Kırkgöz suyundan bahçe sularsın istifade edersin değil mi? Akdeniz’in havasından istifade edersin, ben de şu anda havamı, oksijenimi, suyum Dokuma Fabrikasından aldığımı düşünüyorum. Yani benim bakış açım o. Bir yeşillikti” (G4. E. 59)

“Dokuma Fabrikası Antalya’nın akciğeri gibidir. Ormanı var, yapılaşma var; kurulduğu zaman çevresinde ev yoktu kurulduktan sonra evler yapılmaya başladı, mahalleler kuruldu, Dokuma adında bir semti oldu. İsmi semte verdi yani” (G12. E. 72)

Fabrikayı Antalya’nın akciğeri olarak tanımlayan katılımcıların, onu yaşamsal düzeyde önemli bir mekân olarak gördükleri gözlemlenmiştir. Katılımcılara göre Dokuma

Fabrikası bir okul gibidir. Benzer şekilde Sümerbankın da Türkiye'nin bir sanayi okulu¹⁰ olarak görüldüğü gözlemlenmiştir.

“Dokuma bizim için bir okuldu. Ekmek kapımızdı. Her şeyi orada öğrendik; insanlığı, kalabalık içinde oturup kalkmayı, dürüstlüğü her şeyi orda öğrendik. Bizim için bir okuldu orası. Tamam okulda okuyabilirsiniz. Her şey okulda öğrenildiği gibi kitapta yazıldığı gibi olmuyor. İlla bir tecrübe gerekiyor. Orda zamanla tecrübeyle her şeyi öğreniyorsun” (G3. E. 63)

Katılımcılar fabrikanın sadece ekonomik bir kurum olarak değil bunun yanında sosyal bir kurum olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. İşgücünün fabrikada birbirileriyle iletişim halinde olduğunu ve bu durumun sosyal ilişkilerini etkilediğini ifade etmektedirler.

“Benim çocuklar kreşte kaldılar mesela. Onların sinesinde anıdır o dönem. Onlarla beraber büyüyor o anı. Şimdi Türkiye bir okulunu kaybetti. O okul gitti. O okul böyle bir okuldu ki mesela gömleğin sahtesi olmazdı. Gömleğin orijinali olurdu. Pijamanın sahtesi olmazdı, orijinali olurdu. Ve ilginin sahtesi olmazdı ilginin orijinali olurdu. Alaka, güven onların hep orijinali olurdu. Şu anda orada çalışan kimse ben oraya dönüp bakmıyorum. Çünkü o tarihlerde bütün sığırcıklar bizim oraya gelirdi. Antalya'nın sığırcıkları bizim orada barınırlardı. Sığırcık bildiğimiz kuş. Kimse tüfek sıkmazdı. Senin başka yerde tüfeğini sıktığın sığırcıklar bizim oraya gelirdi. Güvercinler buraya gelirdi... Benim unutamadığım anı dostluklardır. Şimdi biz burada; ben Konyalıyım, bu Afyon'lu, Ahmet bir yerden, Mehmet bir yerden ortaklarımız ama biz aile olduk...” (G4. E. 59)

Katılımcıların fabrika ile ilgili anılarını aktarırken çok duygulandıkları gözlemlenmiştir. Fabrikanın kendi hayatlarında çok değerli olduğunu sürekli yinelemektedirler. Özellikle de fabrikada edindikleri dostlukları hiç unutamadıklarını aktarmaktadırlar.

“Oraya girdiğimde daha çoluğum, çocuğum yoktu. Oraya girdikten sonra çoluk çocuğum oldum. Oraya girdikten sonra yuvalarımızı yaptık, evlendik, çocuklarımız oldu. Onları okuttuk, evlendirdik. Şimdi hiçbir çocuğum benim aldığım emekli maaşıma bakmazlar, yani elime bakmazlar. Neden? Herkes kendi işini kendi kurmuş. Fabrikanın kapanmasına çok üzüldüm. 1200 kişi demek 4 ile çarparsan en az 4800 kişi ederdi. Bu kadar nüfus beslerdi. O kadar önemliydi. Sonra ekonomiye katkısı bir başka değerliydi. Sonra kente katkısı, sosyale katkısı o derece önemliydi” (G13. E. 70)

Fabrikanın kapatılması ve belli bölümlerinin zarar görmesi katılımcıları rahatsız eden olgular arasındadır. Zihinlerindeki fabrika ile fabrikanın son durumu arasında çok farklı

¹⁰ Sümerbankın Türkiye'de tekstil sektörünü kuran kurum olarak görülmesi ile ilgili Sinem İnce ve araştırma ekibi tarafından bir kitap ve bir belgesel yayımlanmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. İnce (2016).

ayrımalar olduğunu aktarmaktadırlar. Onlara göre fabrika genel anlamda bir fotoğraf gibidir. Fabrikanın son durumu ile ilgili bir katılımcının aktarımı şu şekildedir:

“Dokumaya bu kadar hasar verileceğini bilseydim hiç girmezdim oraya. Şimdi ben gittim Dokumaya her yer yıkılmış. Bilseydim ben oraya adımımı atmazdım. Çünkü daha önce gördüklerim fotoğraf olarak kalsaydı, yani eski gördüklerim, fabrikadan çıkmadan önceki gördüklerim o fotoğraf olarak kalsaydı daha güzel olurdu. Dokuma Fabrikası nasıl bir yerdi diye soracak olsalardı ben o fotoğrafa göre; emekli olmadan önceki fotoğrafa göre anlatırdım. Şimdi hiçbir şey anlatamam. Şu anda kim ne yaparsa yapsın fark etmez. Gittim fabrikaya ağlaya ağlaya dolaştım geldim. Ne kazan dairesi var, ne enerji dairesi var, ne lojmanlar var, ne bu var ne şu var, hiçbir şey yok. Kalmamış. Tek müdürün evi kalmış, pamuk depoları kalmış. İşletme bölümünde dokuma bölümü ayrıydı, boyama bölümü ayrıydı, boyahane ayrıydı, üniteler ayrı ayrı olduğu için, buradaki alet ve edevatlar da ayrı ayrı; bu makineleri götürmek için de şu duvarı yıkmışlar çıkartmışlar, bu duvarı yıkmışlar çıkartmışlar. Sanki viran yapmışlar. Viran gibi! Onu öyle gördüğümde kahroldum! Kahroldum! Bir daha gitmem oraya. Arkadaşlar gidelim diyor, siz gidin ben gitmem diyorum oraya artık. Ben gitmedim” (G13. E. 70)

Dolayısıyla “eski anıların geri dönüşü her seferinde hemen memnuniyetle kabul edilemez. Anımsamalar yaşlılıkta yoğun nostalji duygularını harekete geçirebilir” (Draaisma, 2016, s. 11). İki tür nostalji olduğunu belirten Auge’ye göre bunlardan biri “yaşadığımız nostalji olurken” diğeri de “yaşamış olabileceğimize duyduğumuz özlemi ifade eder” (Auge, 2017, s. 61). Nostaljinin ilkinde fiillerin dilek şart kipinin hikâyesiyle (“O güzel günlere dönebilseydim”) çekimlendiğini, diğerin ise dilek şart kipinin rivayetiyle (“Harekete geçmeye cesaret edebilmiş olsaydım, başarılıydım”) kurulmaktadır. Bununla birlikte birinci tür nostalji daha çok sadık bir hafızanın yerine geçip ondan beslenirken, ikincisinde ise sadece geri dönmeyi değil tarihi de değiştirmeyi istediğimizi belirtir (Auge, 2017, s. 61). Katılımcılar da fabrika ile ilgili anılarını hatırlamaya çalışırken hep “keşke eski günlerdeki gibi bırakılsaydı”, “eski günlere dönebilseydim” vurgusu yapmaktadırlar.

“Ben hep o eski günleri hatırlıyorum. Hep derim o eski günlerim olsa da gidip orada çalışsaydım. Hep derim. İşletmedeyken de, yemekhanedeyken de çok güzeldi. O günler gözümün önüne geldiği zaman ağlayasım geliyor” (G9. E. 66)

Unutmayı nostaljinin en gizli ve en etkili silahı olarak gören Auge unutmanın çok keskin bir kılıç gibi olduğunu belirtir. Ona göre unutmak “hatıraları budayarak inceltir, en iyisini seçer ve hiç olmamış bir geçmiş uydurur” (Auge, 2017, s. 61).

3.1. Dokuma Fabrikasının Anımsattıkları

Halbwachs (2016) geçmişin yeniden inşasını ve anıların konumlandırılmasını ele alarak hafızanın sosyolojik bir kuramının temellerini attığını belirtir. Ona göre bireyler hatırlarken sürekli olarak toplumsal çerçeveleri kullandıklarını göstermek yeterli değildir. Bu çerçevelerin grubun veya grupların bakış açılarına yerleşmesi gerekir. Bireyin, kendisini grubun bakış açısına yerleştirerek hatırladığını ve grubun hafızasında da bireysel hafızalarda da gerçekleşip görünür olduğu söylenebilir (Halbwachs, 2016, s. 19). Görüşme yaptığımız katılımcılar tarafından “Dokuma Fabrikasını hep hatırladıkları/anımsadıkları” aktarılmakta ancak önemli vurgu ekmek teknesi, toplumsal dayanışma, toplumsal bağlılık, aile ve aile bağları, mesai arkadaşları ve sosyal ilişkiler üzerine yapılmaktadır. Fabrikanın anımsattıkları arasında üretimin yapıldığı yer, üretim bandı, fabrikada üretilen ürünler, ekose kumaşlar, iplikler, kullanılan makineler, yöneticiler ve idareciler, yemekhane menüleri, fabrika kreşi, fabrikada bulunan kamelyalar, barınılan lojmanlar, cami, fabrika bahçesi, sanat atölyesi, mekikler, veda geceleri, emeklilik hediyeleri, Sümerbank takvimleri, facit makinası, işe giriş kartları, kabul günleri, dokuma tezgâhları da bulunmaktadır.

“Bir sürü şey gelir. Onca zaman çalıştınız tabii. Emek verdiniz. Aklıma arkadaşlarım gelir, lojmanlar gelir, fabrikadaki makineler gelir. Siparişini verdiğim ürünler gelir” (G1. E. 69)

“Ekmek teknesi gelir aklıma. Çolumu çocuğumu oradan kazandığım parayla besledim, büyüttüm, okuttum yani” (G12. E. 72)

“Dokuma fabrikası deyince aklıma tabii ki kumaşlar geliyor. Ben bir gün maliyet muhasebesinde çalıştım. Tarladaki bir pamuğun ne aşamalardan geçtiğini falan hesaplıyordum. Kumaşların elyafları, özellikleri gelir...” (G11. K. 67)

“Aile bağları gelir. Aynen aile gibi bir ortam vardır. Bak bu ortam nasılsa (restoranda sohbet eden 12 emekli kadını işaret ediyor) arkadaşlıklar ve dostluklar öyle aile gibiydi. Arkadaşlarımı ailem gibi görüyorum” (G20. K. 57)

“Aklıma fakir fukaranın ekmek teknesi gelir. İlk gözümü açtığım hayata gözlerimi açtığım an, hayata başladığım an gelir. Ekmek kapısı gelir. Onun için fabrikayı açtıranlara, sebep olanlara Allah bir milyon kere razı olsun. Dua ediyorum” (G24. E. 80)

“Ekose kumaşlar, pikeler. Gidelim ekose kumaş alalım, gidelim pijama alalım, gidelim pike alalım derlerdi o zamanlar. Onları görünce duygulanıyorum. Bazen nu nostalji filmler vardı ya onlarda o çizgili pijamaları görünce ister istemez bunları biz dokuyorduk diyorum. Duygulanıyorum.” (G15. K. 73)

Dokuma Fabrikası özelde Antalya için “istihdam deposu” olarak görülürken fabrikanın bağlı olduğu Sümerbank ülke için “milli servet” olarak görülmekteydi. Fabrikanın lojmanlarında iskân edilenler ise en çok lojman hayatını, oradaki komşularını ve lojmandaki sosyal ilişkilerini hatırladıklarını belirtmektedirler. Halbwachs’a göre (2016, s. 16) bir kişinin bir şeyi hatırlaması çoğu zaman başka birilerinin bu kişiyi hatırlamaya teşvik etmesiyle olur. Yani kişinin hafızasına diğerlerinin hafızasının yardım edebileceğini belirtir. Nitekim görüşme esnasında bu durumun örneklerine rastlanmıştır. Görüşmecilerin fabrika ile ilgili anımsamadıkları durumları yanında bulunan diğer arkadaşlarının yardımıyla hatırladıkları gözlemlenmiştir. Dokuma Fabrikasının çalışanlar için bir “imge halini” aldığı söylenebilir. Fabrikada yaptıkları işe bağlı olarak “mesleki deneyimlerini” unutamadıkları gözlemlenmiştir. Fabrikada üretilen ürünler de en çok hatırlananlar arasındadır.

3.2. Fabrikada Unutulmayan Anılar

Katılımcıların fabrikada istihdam edildiği dönemde unutamadıkları anıları daha çok fabrikadaki iş arkadaşları ve onlarla olan sosyal etkinlikleridir. Özellikle de emekli oldukları gün iş arkadaşları tarafından düzenlenen veda yemekleri en çok hatırlanan anılardan biridir. Aynı zamanda fabrikanın sosyal tesislerinde düzenlenen diğer etkinlikler de öne çıkan anılar arasındadır. Bu etkinlikler daha çok spor etkinlikleri, fabrikada yapılan düğün, sünnet ve nişan törenleridir. Bu etkinlikler düzenlenirken kendi arkadaşları ile geçirdikleri zamanı en değerli zaman olarak görmüşlerdir. Hep “nerede o eski günler” vurgusu yapılmıştır. Fabrikada yaşanan iş kazalarını sürekli hatırladıklarını belirtenler de olmuştur. Unutulmayan anılardan biri de dini bayramlarda ve resmi günlerde fabrikanın sosyal tesislerinde düzenlenen etkinliklerdir. Hatırlanan diğer anılar ise fabrikada iş başı yaptıkları günler, aldıkları sertifikalar ve yaptıkları gezilerdir. Bazı katılımcılar unutamadıkları anılarını şu şekilde aktarmışlardır:

“Hepsi yani anı gibi oldu kaldı, hepsi birbirinden güzel şeyler. Atıyorum mesela bir bayramda toplu orda bayramlaşmak benim orda hatırımdan çıkmayan şeyler. Yılbaşı gecesi oturup müzikli bir bütün arkadaşlarla eğlenebilmek bu da anı. Benim için bunlar yılbaşı gecesinde “arkadaşlar yeni yılı kutlayacak lokalimizde gelmek isteyen buyursun” derlerdi giderdi toplanırdık sohbet ederdik yemek yerdik. O günün özelliğine dayanarak içecekler olurdu, eğlenirdik hep bunlar anı, güzel şeyler. Ama en güzeli çalışabilmek, bir iş yapabilmek, en güzeli işe yaramak” (G19. E. 63)

“Motorla işe gidiyordum ya, servis geçmiyordu buradan. Bir uyandım baktım saat geç olmuş. Halbuki bir saat varmış daha. Yelkovan gelmişti saatin yerine. Eyvah saat geçmiş dedim. Hemen gömleğimi giydim, düğmelerini iliklemeden pantolonumu giydim çıktım saat 08:00’den önce varayım diye.

Gittim baktım bütün servis araçları yerinde duruyor. Çünkü servis araçları gündüz postasından önce geceden gelenleri evlerine bırakıyordu. Bir saat önce erken gitmişim heyecanlandım, panik oldum. Gittim çay ocağına, simit aldım. Öyle oturdum” (G13. E. 70)

“Bazen annemle ambarların oradan geçerdik yılbaşıydı herhalde; biz tam 31’de sayım yapardık dedim. Bak ne kadar soğuk ama yine de sayım yapılırdı. Yani yıl sonlarında sayım yapılırdı her zaman” (G20. K. 63)

“Beyimle tanışmamızı unutamıyorum (fabrikada tanışmışlar), o kamyonda tanıştık, yani gelir giderken tanıştık” (G15. K. 73)

Katılımcıların unutmadıkları anıları daha çok fabrika yerleşkesindeki sosyal ve çalışma ilişkileri olmuştur. Bu ilişkileri hala hatırlamaktadırlar. Bunları hatırlamalarının nedeni ise fabrikaya olan bağlılıklarıdır. Katılımcılar fabrikaya bir değer yüklemekte ve onu önemsemektedir. Fabrika onların ilişkilerini etkilediği gibi alışkanlıkları üzerinde de etkili olmuştur. Bir kentin kişiliği ve kimliğini sadece yapıların mimari değerinde, doğal çevresinin özelliklerinde aramaya çalışmanın doğru olmadığını belirten Tekeli’ye göre (2011, s. 60) kişiler yaşadıkları mekâna değer yükledikleri zaman ve oraya bağlandıkları zaman anlamlı bir kimlik oluşur. Tekeli’ye göre, bu bağlılıkların oluşmasına güzel tasarlanmış bir mimari çevre, doğayla kurulan başarılı bir ilişki biçimi yardımcı olabilir.

SONUÇ

Belleğin bireysel bir yeti olduğu düşünülse de belleğin oluşmasında toplumsal çerçevenin etkili olduğu görülmektedir. Çok sayıda bireyin anılarının/hatıralarının bir araya gelmesi sonucunda oluşan toplumsal bellek, toplumun bir modeli olup belli bir grubun zihin dünyasını anlamlandırmaktadır. Bu bellek türünün özellikle mekânla güçlü bir bağı bulunmaktadır. Ekonomik bakımdan üretim işlevini yerine getiren fabrikalar, burada istihdam edilenler sayesinde toplumsal bir mekânı oluşturmaktadır. Fabrikada (Dokuma Fabrikası gibi) çalışanlar ise “toplumsal bir grubu” meydana getirmektedir. Grubun üyeleri bu fabrikalarda, başka bir deyişle endüstriyel mekânda, yeni sosyallikler oluşturmakta ve bu sosyallikleri sürdürmektedirler. Fabrika burada emekli olanlar için bir hafıza mekânı olmaktadır. İşgücü, yani fabrika emeklileri bu mekânlara güçlü bir aidiyet hissi duymaktadır. Fabrika mekânı, onların hem hafızalarını oluşturmakta hem de muhafaza etmektedir. Dolayısıyla ortak bir hafızanın oluşmasında sosyal çerçevenin etkisi olduğu gibi bireylerin bir mekânda ortak paydaşlarının ve etkileşimlerinin olması da etkili olmaktadır. Katılımcıların anlatıları ortak bir zemine, diğer bir ifadeyle fabrika mekânına dayanmaktadır. Anlatıların ortak referansı fabrika mekânı, kullandıkları makineler ve orada üretilen nesnelere/ürünler olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aktin, S. (2017). “Kent ve Toplumsal Bellek: Antalya Pamuklu Dokuma Fabrikası Örneği”. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Alver, K. (2007). Siteril Hayatlar: Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler. Hece Yayınları. Ankara.
- Alver, K. (2018). “Mekân ve Hafıza”, Sosyoloji Divanı Dergisi, Yıl: 5, Sayı:10, ss. 269-273.
- Arıtan, Ö. (2004). Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri- Sümerbank KİT Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Antalya Valiliği, (1973). Cumhuriyetin 50. Yılında Antalya İl Yıllığı, Antalya Valiliği Yayınları, Antalya.
- Artasu, M. C. (2012). “İspanya Endüstri Mirası ve Coğrafya: Barselona Örneği”. (Çev.A. Alpan), *Planlama Dergisi*, 2012/1-1, Sayı:52. TMMOB Şehir Plancılar Odası Yayını Ankara, s. 4-20.
- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek Eski Kültürde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. (Çev. A. Tekin), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- ATSO, (2015). “Antalya’da Sanayinin Doğduğu Yer Dokuma”. ATSO AR-GE Müdürlüğü. *Vizyon Dergisi*, Yıl 28. Sayı 299, Ocak-Şubat, s. 22-26.
- Auge, M. (2017). *Yaşsız Zaman: Kendi Etnolojini Yapmak*. (Çev. Ö. Naldemirci), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Bal, H. (2013). *Nitel Araştırma Yöntemi: Görüşme, Odak Grup, Sözlü Tarih, İçerik Analizi ve Söylem Analizi*. Isparta, Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal Bilimlerde Bilgisayar Destekli Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Counce, S. (2001). *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*. (Çev. B. B. Can ve A. Yalçınkaya). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Cengizkan, A. (2006). “İstanbul Silahtarağa Elektrik Santarlı: Türkiye’de Fabrika ve İşçi Konutları”. TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi., Dosya 03- Bülten 45, s.14-18.
- Connerton, P. (2012). *Modernite Nasıl Unutturur*. (Çev. K. Kelebekoğlu), Sel Yayınları, İstanbul.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsarlar*. (Çev. A. Şenel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Creswell, J. W. (2013). “Nitel Araştırma Yöntemleri” (Giriş, çev. Mesu Bütün ve Beşir Demir), *Nitel Araştırma Yöntemleri: Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. (Çev. Ed. M. Bütün ve B. Demir), Siyasal Kitabevi Yayınları, Ankara, ss.1-14.
- Çezik, U. K. (2014). Kamusal Alanların Alışveriş Merkezine Dönüşümü: Denizli Sümerbank’tan Sümerpark’a. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Denizli.
- Demir, O. Ö. (2010). “Nitel Araştırma Yöntemleri” Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri (içinde), Ed. Kaan Böke, İstanbul, Alfa Yayınları, ss.287-318.
- Draaisma, D. (2016). *Sıla Hasreti Fabrikası: Bellek Yaşlılıkta Nasıl İşler?*.(Çev. D. Tunç), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Erzen, J. N. (2015). *Üç Habitus: Yeryüzü, Kent, Yapı*. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Fırat, D. (2014). “Sunuş: Bellek Uzam ve Mücadele” D. Fırat (Ed.). *Sokağı Belleği: 1 Mayıs 1977’den Gezi Direnişi’ne Kadar. Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı*. Dipnot Yayınları, Ankara, s. 7-42.

- Halbwachs, M. (2007a) “Bireysel Hafıza ve Kolektif Hafıza”. (Çev. B. Demir)*Lapsus Dergisi*, Bahar 2007/II, s.137-148.
- Halbwachs, M. (2007b). “Kolektif Bellek ve Zaman” (Çev. S. Demirkol), *Cogito Dergisi*, Bahar-Sayı: 50, s. 55-76.
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*. (Çev. B. Uçar), Heretik Yayınları, Ankara.
- Halbwachs, M. (2017). Kolektif Hafıza. Çev. Banu Barış. Heretik Yayınları, Ankara.
- İnce, S. (2016). *Türkiye'nin Tekstil Sektörünü Kuran Sümerbanklılar: Bir Okudular Bin Dokudular*. Proje Tasarım ve Yazan: S. İnce, İ. K. Süher, Ö. Sert, Ö. T. Okaygün (Ed.). (Türkiye Tekstil Sanayi İşverenleri Sendikası- Bahçeşehir Üniversitesi), Doğan Burdan Dergi Yayıncılık, İstanbul.
- Kayın, E. (2015). “Anımsama ve Unutmanın Temsilleri: İzmir Enternasyonal Fuarı ve Kültürpark'ın Hafıza Katmanları”. Y. Ahenk, K. Kılınç ve B. Pasin (Ed.). *İzmir Kültürpark'ın Anımsama(dıkları): Temsiller, Mekânlar, Aktörler*. İletişim Yayınları, İstanbul, s. 35-76.
- Klatzky, R. L. (1980). *Human Memory: Structures and Processes*. W. H. Freeman and Company, New York.
- Lynch, K. (2010). *Kent İmgesi*. (Çev. İ. Başaran), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Neyzi, L. (1999). *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Neyzi, Leyla. (2004). “Ben Kimim?” Türkiye’de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznelik. (Çev. Hande Özkan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Nora, P. (2006). *Hafıza Mekânları*. (Çev. M. Emin), Dost Yayınları, Ankara.
- Özak, N. Ö. ve Gökmen. G. P. (2009). “Bellek ve Mekân İlişkisi Üzerine Bir Model Önerisi”. *İtüdergi/a Mimarlık, Planlama, Tasarım*, Sayı:8, Cilt: 2, s.145-155.
- Özaloğlu, S. (2017). “Hatırlamanın Yapıtışı Mekânın Bellek İle İlişkisi Üzerine”, T. Erman ve S. Özalpoğlu (Ed.). *Bir Varmış Bir Yokmuş: Toplumsal Bellek, Mekân ve Kimlik Üzerine Araştırmalar*. Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 13-19.
- Polat, E. O. (2010). “Erken Cumhuriyet Dönemi Yapılarını Korunma Sorunları”. E. A. Ergut ve B. İmamoğlu (Ed.). *Cumhuriyet'in Mekânları Zamanları İnsanları*, Dipnot Yayınları, Ankara, s. 267-273.
- Punch, K. F. (2005). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. çev. Dursun Bayrak, H. Bader Arslan ve Zeynep Akyüz. Ankara Siyasal Kitabevi.
- Rossi, A. (2006). *Şehrin Mimarisi*. (Çev. N. Gürbilek), Kanat Kitap Yayınları, İstanbul.
- Saner, M. (2012). “Endüstri Mirası: Kavramlar, Kurumlar ve Türkiye'deki Yaklaşımlar”. *Planlama Dergisi*, 2012/1-1, Sayı:52. TMMOB Şehir Plancılar Odası Yayını Ankara, s. 53-66.
- Schwartz. B. (2010). “Culture and Collective Memory: Comparative Perspectives”. <http://www.barryschwartzonline.com/Culture%20and%20Collective%20Memory.pdf> s. 619-628 (erişim tarihi: 20.02. 2016).
- Schudson, M. (2007). “Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri”. (Çev. B. Kovulmaz), *Cogito Dergisi*, Bahar-Sayı: 50, s. 179-199, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Sümerbank Genel Müdürlüğü (1946) . “Sümerbank Sermayesi 200.200.200 lira 1933-1945”. R. Zelliç Basımevi, İstanbul.
- Sümerbank Genel Müdürlüğü, (1943). *Sümerbank X. Yıl: 1933-1943*. İstanbul Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

- Sümerbank Genel Müdürlüğü, (1973). Cumhuriyet'in 50. Yılında Sümerbank, Araştırma ve Planlama Müdürlüğü ile Konjonktür ve Neşriyat Müdürlüğü, Tisa Matbaası, Ankara.
- Tekeli, İ. (2011). Bir Kentin Kimliği Üzerine Düşünceler. İ. Tekeli (Ed.). *Tasarım, Mimarlık ve Mimarlar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 57-65.
- Thompson, P. (1999). *Geçmişin Sesi*. (Çev. Ş. Laykel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ulu, M. (2013). *Değişen İstanbul'un Tanıkları: Düğün ve Aile Fotoğrafları*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Üredi, L. (2018). "Bilimsel Araştırma Türleri: Nitel ve Nicel Araştırma". Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri (içinde), Ed. D. Ali Arslan. Çanakkale, Paradigma Akademi Yayınları, ss. 131-158.
- Wen, T. (2011). "TheAesthetics of Remembrance: Building Memory in Memorial Architecture". NortheasternUniversty, ARCH 6330: Seminar in Modern Architecture Fall.
- Yalım, İ. (2012). "Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası".G.A. Sargın (Ed.) *Başkent Üzerine Mekân –Politik Tezler: Ankara'nın Kamusal Yüzleri*. İletişim Yayınları, İstanbul. s 157-214.
- Yılmaz, A., Kıvanç, K., ve Pasin, B. (2015). *İzmir Kültürpark'ın Anımsa(ma)dıkları: Temsiller, Mekânlar, Aktörler*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Zelef, H. M. (2006). "Endüstri Mirası". *TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi, Bülten 45, Dosya: 03, s. 2-5*.

İnternet Kaynakları

- Üstün, H. (2005). "Dokuma Fabrikası Satışına İptal Davası" <http://bianet.org/bianet/print/70048dokumafabrikasisatisinaiptaldavasi> (10 Kasım 2005, Bianet)(erişim tarihi: 22.02.2017).
- Üstün, H. (2007) <http://bianet.org/bianet/cevre/89879-dokuma-fabrikasinin-iskalini-durdurun>Bianet, (erişim tarihi: 22.02.2017).
- The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage. <http://ticcih.org/about/> (erişim tarihi: 22.02.2017)
- Kepez Dokuma Tarihçe, <http://kepezdokuma.com/?p=Tarihce>((erişim tarihi: 14.05.2017).
- Sümer Holding, http://www.sumerholding.gov.tr/files/faaliyet_raporlari/sumer_kurulus.pdf (erişim tarihi: 14.05.2017).
- Dokuma Park. <http://kepezdokuma.com/> (erişim tarihi: 25.11.2020).